

УДК 929:[101(09)+37+82](477)"1722/1794"

Імперативи самореалізації особистості у творчій спадщині Григорія Сковороди: минуле, сьогодення

Рибалко Людмила Сергіївна,
докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри освітології та
інноваційної педагогіки,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Rybalko Liudmyla,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Education and
Innovative Pedagogy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
E-mail: akme15@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-8551>

Куценко Тетяна Володимирівна,
кандидатка педагогічних наук, доцентка,
доцентка кафедри наукових основ управління,
Інститут підвищення кваліфікації педагогічних
працівників і менеджменту освіти,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Kutsenko Tetiana,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of scientific fundamentals of management,
Institute of Postgraduate Education and Management,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
E-mail: tvkutsenko2@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3965-6413>

Анотація. Наведено результати аналітичної пошукової діяльності щодо вивчення творчої спадщини Григорія Сковороди. Зазначено, що сучасні дослідники виявляють інтерес до філософських і педагогічних думок українського мислителя, поцінують його мудрість і розум. Розкрито головні ідеї самореалізації особистості, про які йдеться в трактатах Григорія Савича. Розглянуто самопізнання як здатність людини пізнавати власний мікрокосм. Самовдосконалення ототожнюється з духовним зростанням особистості. Рушійними силами самореалізації визнано прагнення до щастя й сенсу життя.

Ключові слова: особистість, творчість, прагнення до самопізнання, сенс життя, щастя, позитивні зміни, творча спадщина.

Imperatives of personality self realization in the creative heritage of Grigory Skovorod: past, today

Abstract. The article presents the results of analytical search activity regarding the study of the creative heritage of Hryhoriy Skovoroda. It is noted that modern researchers are interested in the philosophical and pedagogical thoughts of the Ukrainian thinker, appreciate his wisdom and intelligence. The main ideas of the self-realization of the individual, which are discussed in the treatises of Hryhori Savich, are revealed. Self-knowledge is considered as a person's ability to know his own microcosm. Self-improvement is identified with the spiritual growth of the individual. The driving forces of self-realization are the desire for happiness and the meaning of life.

Key words: personality, creativity, striving for self-discovery, the meaning of life, happiness, positive changes, creative heritage.

Постановка проблеми. Від давнини питання самореалізації, втілення власного потенціалу, повного, якісного та щасливого проживання життя займало вагомe місце у філософській антропології.

На особливу увагу з вивчення питань самореалізації особистості заслуговує спадщина українського філософа, педагога Григорія Сковороди (1722–1794 рр.).

У центрі філософських пошуків мислителя знаходиться проблема людини, в цьому контексті український мислитель наближається до релігійного антропоцентризму, який був характерний для всієї української філософії ХІХ – початку ХХ ст. Питання пізнання власної особистості та втілення її можливостей, необхідність постійного розвитку та самовдосконалення, досягнення щастя, продуктивна праця – це питання, до яких звертається у своїх працях філософ-мандрівник. Наукового інтересу заслуговує ідея сенсу життя, яку описував у своїх творах Г. С. Сковорода та яка тісно пов'язана з самореалізацією особистості [19].

Аналіз наукових досліджень. Учені І. Васюк, Б. Луговий, Л. Харченко [2; 6; 17] вказують на особливу важливість питання самопізнання в людиноцентричній філософії Г. С. Сковороди.

На думку Д. Крутня [3], у структурі самореалізації людини філософ виділяє наступні аспекти: самопізнання, самовдосконалення, відкриття власного «Я» (пошук такого роду діяльності, яка б повною мірою опредметнювала природні здібності людини), самоутвердження (занурення у діяльність і знаходження у ній щастя).

Зазначимо, що хоча у своїх творах Г. С. Сковорода як просвітник приділяв велику увагу раціоналістичному та діяльнісному підходам, у першу чергу він був релігійним філософом. Тому всі компоненти самореалізації наповнені не тільки практичним змістом, а й моральним і духовним.

Цікавою здається нам думка Д. Крутня [3], який звертає увагу на ще один аргумент Г. С. Сковороди стосовно важливості самопізнання. На думку філософа людина є мікрокосмом, тобто пізнаючи себе, людина пізнає навколишній світ, макрокосм. Кінцевою точкою процесу самопізнання для Г. С. Сковороди стає Богопізнання. Таке поєднання православних релігійно-містичних (ісихастичних по своїй суті) [9] ідей із розповсюдженим у той час (друга половина ХVІІІ ст.) раціоналізмом виокремлює філософію мислителя з-поміж поглядів сучасників.

Мета статті: проаналізувати головні ідеї Григорія Сковороди щодо самореалізації особистості та погляди сучасних учених на окреслену проблему.

Викладення основного матеріалу. До головних імперативів самореалізації віднесемо ідею самопізнання та його результати. Пошуки сенсу життя та розкриття внутрішнього світу людини вбачається філософу основним завданням процесу самопізнання [6].

На думку Г. С. Сковороди, нерозуміння власної особистості призводить до втрати відчуття самого себе [2], втрати сенсу життя, неможливості глибокого самовдосконалення, розкритті людиною самої себе [17].

Через самопізнання людина виявляє та усвідомлює власні природні нахили, таланти та здібності [11, с. 413, 435]. Кінцевою метою самопізнання мислитель убачає духовне перетворення, друге народження або «воскресіння» людини. Видатному мислителю притаманні здібності пізнавати себе й оточуючий світ, мислити алегоричними категоріями.

Одним із творів, у якому Григорій Савич підіймає питання важливості самопізнання є трактат «Наркіс», у якому йдеться про сина річкового бога Кефіса та німфи Ларіони. Наркіс, за стародавньою грецькою міфологією, закохався у власне відображення у воді струмка і вмер від нудьги за собою. Згодом цим іменем назвали квітку, що виростає на його могилі. Мислитель осуджує закоханість у власну плоть й обстоює думку про необхідність пізнання внутрішнього духовного начала як складника самореалізації особистості. У трактаті у вигляді діалогів між персонажами Антоном, Другом, Квадратом, Клеопою, Лукою, Памвою, Філоном ведуться пошуки відповідей на питання: чи потрібно себе пізнавати, чому людині завжди важко пізнавати себе, як пізнати себе та максимально реалізувати власний потенціал.

У трактаті «Наркіс» філософ робить акцент на тому, що процес самопізнання є найважливішою життєвою метою кожної особистості. У кінці цього процесу людина повною мірою втілить своє справжнє «Я», стане «істиною людиною».

Як зазначає В. Семикрас [9], процес самопізнання для Г. С. Сковороди носив не раціональний, а духовний характер, і може бути описаний як «обоження», наближення та злиття людини із Богом.

Звертаючись до опису людини у своїй філософській концепції, Г. С. Сковорода активно використовує категорію «серце», що імітує внутрішній стан людини, його духовність як стрижень людської природи.

«Серце» є тією глибоко прихованою частиною Бога, яка знаходиться у кожній людині. «Серце» неможливо пізнати раціонально, тільки через містичну єдність з Богом, «...глибоке ж серце і одному тільки Богу пізнаване є ніщо інше, як думок наших необмежена безодня...».

На думку В. Семикраса [9] саме серцю у філософії Г. С. Сковороди підпорядковані розум, воля, почуття, поведінка, мотиви, вчинки людини.

Відомий мудрець чітко розмежує видиме та невидиме у людській особистості. Наведемо такий приклад: сонце, що яскраво світить, – це зовнішній ефект споглядання, зовнішній прояв особистості, а сонячна енергія, що випромінюється, – то серце людини, джерело внутрішніх сил згідно з його вченням про серце: «усякий є тим, чиє серце в ньому: вовче серце є істинний вовк, хоча обличчя людське; серце бобра є бобер, хоча вигляд вовчий; серце вепра є вепр, хоча вигляд бобра [10, с. 121]».

Він знав «серця» різних типів людей свого часу, тому з обуренням писав про хабарників, грабіжників, наклепників, лицемірів, розпусників, яким бракувало пізнання істини буття, власного «Я».

Істина самопізнання в розумінні Григорія Савича – це знання внутрішнього стану, власного «Я». «Плоть – це ніщо, дух животворить [10, с. 122]».

Алегорично це звучить так: «Краще бути справжнім котом, ніж левом з осялячою природою [13, с. 187]».

«Натура», «природа», «серце», «глава» – це й є рушійними силами самореалізації особистості, які потрібно постійно пізнавати, вдосконалювати.

Цікавим є те, що Г. С. Сковорода природу людської натури ототожнював з образом Святого духа, який живе всередині кожного з нас і закликає навчитися слухати себе, слідкувати за таємними покликаннями, та називав матір'ю бажань. На його думку, саме бажання є першопричиною до здійснення людиною певної діяльності, рушійною силою її внутрішнього потенціалу, сильнішими за неволю. З одного боку, бажання веде до праці, «радіє з неї, як зі свого сина», а з іншого, праця є «живим і невсипущим рухом усієї машини, доки не довершиться справа, що сплітає творцеві своєму вінець радості [13, с. 187]».

Сутність самопізнання полягає в такому:

1. Щоб навчатися пізнавати себе, потрібно оволодівати «главністю», тобто думкою, яка, за висловлюваннями Григорія Савича, постійно перебуває в русі, і вдень, і вночі, та радить щось робити, спонукає до дії. Нерідко вона називається серцем, «наша думка – то головна наша людина». Важливим є утвердження власної думки, яке потребує перевірки кожного слова, перед тим як впустити її у власне серце. Наявність власної думки, дії, згідно з правильною думкою, сприяють вихованню людини простої та обережної. Обережність виявляється в уміннях людини сприймати думки, погляди іншої людини, аналізувати, робити висновки, потрібне відбирати, а зайве відкидати.

2. Щоб пізнати себе, потрібно знаходити істину, тобто те потаємне, що ззовні неможливо пізнати. Суперечливим є те, що, з одного боку, людині властиво захоплюватися собою, а, з іншого, – вона не вміє пізнавати «сокровенну божу істину в тобі, яку ти ніколи не бачив і не вірив у неї». Щоб пізнати себе, необхідно навчитися відрізнити видимість від невидимості.

Г. С. Сковорода називав «невидимість головою, а видимість хвостом у всьому Всесвіті». Він наводить приклад репродукції картини, на якій змальовано людину, що стоїть на змії та роздавляє її голову. Глядач бачить фарбу, розписи, деякі підписи, але не завжди розуміє зміст відтвореного. Так, звичайна людина недостатньо себе розуміє, тому що «наше око п'яту блюде і на останній наружності знаходиться, минуючи силу, начало і голову». Причинами утруднення, які заважають самопізнанню, є перебільшене захоплення людини власне собою, невміння аналізувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, нехтування дрібницями, відсутність зацікавлення власною персоною.

3. Щоб проникнути у власний внутрішній світ і пізнати іншу людину, потрібно вірити. «Адже віра пусту видимість зневажає, а спирається на те, що в пустці головою, силою є й основою та ніколи не загине» [10, с. 134].

4. До самопізнання спонукає своєчасне усвідомлення помилок, бо й «черепаша відчула помилку, коли почала літати». Уміння аналізувати й коригувати є одночасно складником самопізнання й самореалізації.

5. Самопізнання рівноцінне «воскресінню» людини. Сенс життя полягає в тому, щоб побудувати світ кращим, відкрити істину пізнання: «хто старе серце відкинув, той зробився новою людиною. Горе серцям затверділим <...>» [10, с. 129].

Як же навчитися шукати істинне щастя, що, за словами Г. С. Сковороди, є сенсом життя?

Цілком можна погодитися з тим, що людина народжується для щастя, мандрує до нього, а наше життя як шлях, що тече, як річка. А пошукам істинного щастя бракує премудрості. «Премудрість – це гостре, далекозоре орлине око, ... а добродійність – мужні руки з легкими оленячими ногами» [13, с. 133].

Отже, істинним щастям для кожної людини є усвідомлення нею реальних здібностей, створення умов для їхньої реалізації, отримання задоволення, «радість серця».

На перший погляд здається, що трактат «Наркіс» та інші праці Григорія Сковороди забагато пронизані думками про Бога, віру в нього, цитуванням Біблії, але глибоке розуміння змісту цих творів дає змогу зробити висновок про те, що мислитель поняття «Бог» і «справжня людина» ототожнював, а, як відомо, людина, яка постійно пізнає істину самотуття, розвиває себе як особистість, є самоактуалізованою, самодостатньою.

Труднощами нашого буття є те, що «ми цілої людини позбавлені й маємо сказати: «Господи, людини не маємо», а причина існування труднощів розкривається у змісті трактату, що так близька до позиції гуманістів-психологів: «А якщо хочеш знати, так знай, що так бачимо людей, як ніби хто показував би тобі одну людську ногу чи п'ятку, закривши решту тіла й голову; без однієї ж ніяк упізнати людину неможливо. Ти й сам себе бачиш, але не розумієш сам себе. А не розумієш себе самого, слово в слово, одне й те ж є, як і втратити себе самого» [10, с. 124].

Самопізнання, безумовно, є складником самореалізації особистості. Вчений наводить безліч прикладів, аргументів із метою осмислення цієї думки. Так, юнаку Наркісу, «який дивиться сам на себе», перш ніж здійснити щось, наприклад, «залюбився смертно в самого себе», потрібно пізнати себе: «Пізнай же себе! Випробуй себе міцно! Право! Як же можна влюбитися в невідоме?». Алгорично сутність виділеної проблеми показана в таких висловах автора трактату: «Не горить сіно, не торкаючись вогню», «Не любить серце, не побачивши краси» [там само, с. 120].

Відзначимо, що залучення людини до певного виду діяльності, реалізація її внутрішніх потенцій потребують глибокого самопізнання, що складається з аналізу, оцінки, корекції й визначається метою, мотивами. Механізмами самопізнання є ідентифікація й рефлексія, що чітко відображені в працях Григорія Сковороди та потребують подальшого вивчення.

Отже, в людини є бажання пізнавати себе, але якщо вона не буде працювати, самовдосконалюватися, то воно буде марним. Праця відносно самопізнання є спонукальним стимулом. Головною думкою відомого мислителя є те, що кожен із нас не повинен боятися пізнавати, змінювати себе, позитивно впливати на інших, працювати на суспільну користь, боротися за власне щастя.

Український мислитель Г. С. Сковорода приділяв великої уваги питанню самовдосконалення. Як для релігійного філософа це зрозуміло, оскільки за християнською антропологією тільки постійне духовне та моральне самовдосконалення наблизить людину до Бога та Царства Небесного.

Григорій Савич невпинно закликає учнів до перетворення себе на «дійсну людину» [18, с. 271]. Шляхом до цього філософ бачить духовне зростання: вивчення духовної літератури, роздуми над прочитаним, постійна реалізація духовних принципів у власній поведінці, а саме: керування власними почуттями, уникання негативних емоцій, егоїстичних мотивів, себелюбства [8].

Так, у байці «Собаки» [10] відбувається діалог між двома собаками, в якому одна застерігає іншу від демонстрації злого норову заради розваги та закликає до сумлінного виконання свого обов'язку.

Проте мислитель не обмежувався тільки закликом до духовно-морального самовдосконалення. Г. С. Сковорода закликав до скромного життя та постійної праці, та власним життям довів свою філософію. Григорій Савич не нажив великих статків чи нагород. Мислитель багато мандрував, був скромним у побуті. Проте неперервно шукав шляху самовдосконалення, прагнув до істини.

На думку В. Куца [5] серед основних результатів самовдосконалення, до яких прагнув і закликав філософ – освіченість, культурність, духовний розвиток людини.

У дослідженні І. Кулик [4] зауважує, що процес самовдосконалення в працях Г. С. Сковороди спирається на внутрішню сутність (здібностей, нахилів, талантів, природних задатків) кожної окремої людини. Тому для мислителя процеси самопізнання (відкриття людиною самої себе) та самовдосконалення (розвитку талантів та здібностей, що дані Богом) є невід'ємними один від одного.

На думку філософа, в кожній людини є позитивна сторона, таланти та здібності, оскільки людина створена Богом: «тільки єдина Божа благодать, і добродійство не з літами до нас чіпляється, а зерно його народжується разом із нами» [14, с. 106].

Спираючись на ці добрі якості, можна самовдосконалюватися та стати доброю, щасливою людиною: «Народженого до добра неважко навчити добру...» [там само, с. 108].

Також філософ звертає увагу на неповторність талантів і здібностей кожної окремої людини, використовуючи принцип «рівної нерівності», це можна спостерігати через алегорію «Бог подібний до багатого водограю, що наповнює різні посудини, відповідно до їхнього об'єму».

Процес власного самовдосконалення повинен відбуватися не тільки у просторі морально-етичного та духовного самоперетворення, але й у просторі практичної діяльності, якою займається людина. Процес самопошуку такого роду діяльності, яка б найбільше підходила кожній конкретній особистості, філософ вбачає поняття «сродна праця» [15].

Саме у підходящій, «сродній» праці, людина повною мірою виявляє своє справжнє «Я» та досягає щастя. У своїй концепції «сродності» Г. С. Сковорода спирався на вислів: «За Богом підеш, добрий шлях знайдеш» [там само, с. 371]. Під цим розуміється необхідність при виборі діяльності спиратися на ті таланти, які Бог дав людині.

Г. С. Сковорода у своїх працях наводив конкретні приклади «сродностей». «Дивись: коли хлопчик, зробивши для іграшки волів'ячий хомут, накладає його цуценятам або котикам, – чи це не тілько хліборобської в ньому душі? І чи це не поклик до землеробства?.. Якщо припоясує шаблю, – чи не смак до військової

справи?.. Коли трирічна дитина мимовільним слуханням переймає божественні пісні, полюбляє зазирати в священні книги, перегортати листи, дивитися чи на таємничих зображень картинки, то на букви, чи не це викриває таємничу іскру природи, що породила його у вправу богословську?» [15, с. 369–370].

Віднайшовши таку «сродну» справу, людина самостійно у дорослому віці або за допомогою батьків і вчителів буде вдало самореалізовуватися протягом життя та бути по-справжньому щасливою, тобто, коли не за своїми забаганками і не за чужими порадами, але й уникнувши в самого себе і послухавши Святого Духа, що живе всередині і кличе його, слідуючи за таємним його покликом, береться й тримається тієї посади, до якої він у світ народився, самим вишнім для того визначений.

У науковій праці І. Васюк підкреслює, що самопошук та самоутвердження в діяльності робить працю не тягарем, а життєвим покликанням, надає їхні ознаки творчості, змінює людське ставлення до неї (з відрази до насолоди) та у врешті-решт допомагає досягти щастя. «Саме розкриття внутрішньої природи дозволяє знайти молодій людині особистий життєвий шлях, зрозуміти власне покликання й здатність до певної соціально-значущої праці» [2, с. 87].

Д. Крутень [3] також звертає увагу на творчий характер спорідненої праці у творах Г. С. Сковороди. Надання особистісних смислів праці, перетворення її у творчий процес, сприймання її особистістю як вияву власної творчої позиції, задоволення від діяльності, роблять її, на думку дослідника, джерелом самореалізації особистості та дають їй відчуття щастя.

На думку Д. Потапової [7], категорія «щастя» для Г. С. Сковороди – напрочуд індивідуальна, оскільки спирається на особливості кожної окремої людини. Учена наводить чесноти, в яких Григорій Сковорода вбачав щастя: духовний спокій, моральна рівновага, чиста совість, споріднена праця. Але хоча щастя кожної окремої людини досягається тільки через пізнання та втілення індивідуальних здібностей, нахилів і талантів, а й таке, яке б було суспільно корисним. «Завдання людини обрати собі заняття не тільки не шкідливе суспільству, а й яке приносить задоволення людині, що задовольняє внутрішні потреби та приносить душевний спокій. Адже можна казати, що всі заняття добрі лише у випадку, коли вони приносять задоволення» [7, с. 25].

Григорій Сковорода вважав, що коли всі люди почнуть обирати для себе сродну працю та бути щасливими, гармонія та спокій запанують і в людському суспільстві [16].

Звернемо увагу на те, що, говорячи про щастя у житті, Григорій Сковорода закликав до помірності, скромності у своїх бажаннях.

Схожої думки дотримується В. Бодак [1], яка зауважує, що головний принцип щасливого життя за Г. С. Сковородою – уникнення надмірності, позбавлення від духу споживацтва, заздрощі до інших та бажання володіти тим, що насправді не потрібно: «...Не той щасливий, хто бажає кращого, а той, хто задоволений тим, чим володіє...» [14, с. 239]. Філософ закликав досягати гармонії у власній особистості та у стосунках між собою і світом.

Отже, процес самореалізації в творах Г. С. Сковороди можемо схарактеризувати наступним чином. Через самопізнання людина виявляє та

усвідомлює власні природні нахили, таланти та здібності. Керуючись морально-етичними принципами помірності, чесності, непоширення зла, людина розвиває себе, опредметнює власні потреби та самовдосконалюється. Усвідомивши власні чесноти та вдосконалившись, людина починає пошук такого виду діяльності, який буде відповідати її природним здібностям і нахилам. Знайшовши свою споріднену діяльність, людина самоутверджується у ній. Такій діяльності притаманний творчий характер, вона повною мірою розвиває здібності людини та робить його щасливим.

Аналіз праць філософів минулого та сучасних дослідників свідчить про те, що інформацію, що була отримана в усі часи, століття, об'єднати в одне ціле неможливо, бо людство різне в різні епохи, а кожна людина інша в різні періоди життя; природа людини змінюється; питань самореалізації особистості торкнулися вчені-філософи і минулого, й сучасні, але бракує досліджень, у яких би було проаналізовано еволюцію поглядів щодо самореалізації людини; найсуттєвіше питання самореалізації особистості розкривають гуманістичний та екзистенційний підходи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами цих та інших досліджень можна зробити узагальнений висновок, що спадщина українського філософа Григорія Сковороди пронизана ідеями про сутність природи людини, її розвиток, можливості самореалізації, але й є ще недостатньо вивченою. «Занурення» до змісту філософських праць українських учених, присвячених творчості та життєвому шляху Г. С. Сковороди, дасть змогу глибше вивчити можливості самореалізації людини, адаптувати напрацьоване в сучасних умовах, особливо, способи й умови самореалізації.

Список використаних джерел

1. Бодак В. Проблеми буття людини та людяності у філософській спадщині Григорія Сковороди. *Людинознавчі студії. Філософія*. 2022. № 44. С. 76–85.
2. Васюк І. В. Питання самоактуалізації та самореалізації особистості студента: філософсько-антропологічні аспекти. *Вісник НАУ. Філософія. Культурологія*. 2019. № 1 (29). С. 86–93.
3. Крутень Д. О. Проблема самопізнання у філософії Г. С. Сковороди. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/17128/5/DPGN_2020_P005-008.pdf
4. Кулик І. Формування «істинної людини» в творчій спадщині Григорія Сковороди. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/3708/1/Формування%20істинної%20людини%20в%20творчій%20спадщині%20Григорія%20Сковороди.pdf>
5. Куц В. А. Григорій Сковорода – український пілігрим. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Філософія*. 2020. № 2, т. 31 (70). С. 30–33. URL: http://philos.vernadskyjournals.in.ua/journal/2020/2_2020/8.pdf
6. Луговий Б. Проблема людини у поглядах Григорія Сковороди: релігійний аспект. *Філософські науки*. 2020. Вип. 6. С. 168–171. URL: <http://dsp.bati.nubip.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/116/lygoviy-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
7. Потапова Д. О. Щастя як філософська проблема. *Філософські проблеми людини і суспільства в реаліях XXI століття*: Всеукраїнські Сковородинські навчання

- «Пізнай себе» (Київ, 13 берез. 2020 р.). Київ, 2020. С. 23–25. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u333/zbirnik_tez.pdf#page=23
8. Ряшко О. В., Остапенко Л. О. Соціально-правові та морально-етичні настанови Г. С. Сковороди. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 78–87. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1295/1/11.pdf>
 9. Семикрас В. В. Екзистенційні виміри в житті та творчості Григорія Сковороди. *Virtus*. 2021. № 52. С. 33–35. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1902/1/Journal52.pdf#page=33>
 10. Сковорода Г. Байки Харківські / пер. укр. мовою Н. Федорак. Львів : Terra Incognita, 2019. 108 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/bajki-harkivs-ki.html#tab-attributes>
 11. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ : Наукова думка, 1983. 543 с.
 12. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2. 576 с.
 13. Сковорода Г. С. Розмова про істинне щастя: поезії, байки, філос. трактати, діалоги, притчі та афоризми / пер. укр. мовою, прим. В. О. Шевчук ; передмова Д. І. Багалій. Харків : Прапор, 2002. 271 с.
 14. Сковорода Г. Твори : у 2 т. Т. 1. Київ : Обереги, 1994. 527 с.
 15. Сковорода Г. Твори : у 2 т. Т. 2. Київ : Обереги, 1994. 479 с.
 16. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Т. 1. Трактати та діалоги. Київ : Богуславкнига, 2011. 432 с.
 17. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 751 с.
 18. Харченко Л. М. Ціннісні виміри концепту щастя у філософії Григорія Сковороди. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Філософія*. 2020. Т. 31 (70), № 2. С. 55–60. URL: http://philos.vernadskyjournals.in.ua/journal/2020/2_2020/12.pdf
 19. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / під заг. ред. В. Лісового. Київ, 2005. Т. 1. 402 с.

References

1. Bodak, V. (2022). Problemy buttia liudyny ta liudianosti u filosofskii spadshchyni Hryhoriia Skovorody [Problems of human existence and humanity in the philosophical heritage of Grigory Skovoroda]. *Liudynoznavchi studii. Filosofiia [Humanities studies. Philosophy]*, 44, 76-85 [in Ukrainian].
2. Vasiuk, I. V. (2019). Pytannia samoaktualizatsii ta samorealizatsii osobystosti studenta: filosofsko-antropolohichni aspekty [The issue of self-actualization and self-realization of a student's personality: philosophical and anthropological aspects]. *Visnyk NAU. Filosofiia. Kulturolohiia [Bulletin of NAU. Philosophy. Culturology]*, 1 (29), 86-93 [in Ukrainian].
3. Kruten, D. O. *Problema samopiznannia u filosofii H. S. Skovorody [The problem of self-knowledge in the philosophy of H.S. Skovoroda]*. Retrieved from https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/17128/5/DPGN_2020_P005-008.pdf [in Ukrainian].
4. Kulyk, I. *Formuvannia "Istynnoi liudyny" v tvorchii spadshchyni Hryhoriia Skovorody [Formation of the "True Man" in the creative heritage of Grigory Skovoroda]*. Retrieved from <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/3708/1/Formuvannia%20%20isty%20noi%20liudyny%20v%20tvorchii%20spadshchyni%20Hryhoriia%20Skovorody.pdf> [in Ukrainian].
5. Kuts, V. A. (2020). Hryhorii Skovoroda – ukrainskyi pilyhrym [Hryhoriy Skovoroda is a Ukrainian pilgrim]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Filosofiia [Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyyi. Philosophy]*, 2, 31 (70), 30-33. Retrieved from http://philos.vernadskyjournals.in.ua/journal/2020/2_2020/8.pdf [in Ukrainian].

6. Luhovyi, B. (2020). Problema liudyny u pohliadakh Hryhoriia Skovorody: relihiinyi aspekt [The human problem in the views of Hryhoriy Skovoroda: religious aspect]. *Filosofski nauky [Philosophical sciences]*, 6, 168-171. Retrieved from <http://dsp.bati.nubip.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/116/lygoviy-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
7. Potapova, D. O. (2020). Shchastia yak filosofska problema [Happiness as a philosophical problem]. In *Filosofski problemy liudyny i suspilstva v realiiakh XXI stolittia [Philosophical problems of man and society in the realities of the 21st century]: Vseukrainski Skovorodynski navchannia "Piznai sebe"* (pp. 23-25). Kyiv. Retrieved from https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u333/_zbirnik_tez_.pdf#page=23 [in Ukrainian].
8. Riashko, O. V., & Ostapenko, L. O. (2018). Sotsialno-pravovi ta moralno-etychni nastanovy H. S. Skovorody [Social-legal and moral-ethical guidelines of H.S. Skovoroda]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav [Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs]*, 2, 78-87. Retrieved from <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1295/1/11.pdf> [in Ukrainian].
9. Semykras, V. V. (2021). Ekstystentsiini vymiry v zhytti ta tvorchosti Hryhoriia Skovorody [Existential dimensions in the life and work of Hryhoriy Skovoroda]. *Virtus*, 52, 33-35. Retrieved from <https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1902/1/Journal52.pdf#page=33> [in Ukrainian].
10. Skovoroda, H. (2019). *Baiky Kharkivski [Kharkiv fables]*. Lviv: Terra Incognita. Retrieved from <https://www.yakaboo.ua/ua/bajki-harkivs-ki.html#tab-attributes> [in Ukrainian].
11. Skovoroda, H. (1983). *Virshi. Pisni. Baiky. Dialohy. Traktaty. Prytchi. Prozovi pereklady. Lysty [Lyrics. Songs Fables Dialogues. Treatises. Parables Prose translations. Letters]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv [Complete collection of works]*. (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Skovoroda, H. S. (2002). *Rozмова pro istynne shchastia: poezii, baiky, filos. traktaty, dialohy, prytchi ta aforyzmy [A conversation about true happiness: poetry, fables, philosophy. treatises, dialogues, parables and aphorisms]*. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
14. Skovoroda, H. (1994). *Tvory [Writings]*. (Vol. 1). Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
15. Skovoroda, H. (1994). *Tvory [Writings]*. (Vol. 2). Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
16. Skovoroda, H. (2011). *Povne zibrannia tvoriv [Complete collection of works]* (Vol. 1. Traktaty ta dialohy). Kyiv: Bohuslavknyha [in Ukrainian].
17. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]*. (2002). Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
18. Kharchenko, L. M. (2020). Tsinnisni vymiry kontseptu shchastia u filosofii Hryhoriia Skovorody [Valuable dimensions of the concept of happiness in the philosophy of Grigoriy Skovoroda]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Filosofiia [Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Philosophy]*, 31 (70), 2, 55-60. Retrieved from http://philos.vernadskyjournals.in.ua/journal/2020/2_2020/12.pdf [in Ukrainian].
19. Chyzhevskiy, D. (2005). *Filosofski tvory [Philosophical works]* (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].